

- سرشناسه : اعرافی، علیرضا، ۱۳۳۸ -
- عنوان و نام پدیدآور : فقه تربیتی
- مشخصات نشر : قم: مؤسسه اشراق و عرفان، ۱۴۰۰.
- مشخصات ظاهری : ج.: جدول؛ ۱۴/۵ × ۲۱/۵ س.م.
- شابک : دوره: ۱-۵-۹۵۶۹۱-۹۵۰۰-۹۷۸؛
- ۶۰۰۰۰۰ ریال: ۱-۴۲-۸۵۴۲-۶۰۰-۹۷۸: ج. ۸.
- یادداشت : چاپ اول.
- مدرجات : ج. ۱. مبانی و پیش فرض‌ها. - ج. ۲. تعلیم و تعلّم علم و دین. - ج. ۳. تعلیم و تعلّم قرآن و حدیث. - ج. ۴. تعلیم و تعلّم علوم و معارف عقلی. - ج. ۵. تعلیم و تعلّم علوم و معارف شهودی. - ج. ۷، ۱. آداب مشترک تعلیم و تعلّم. - ج. ۷، ۲. آداب مشترک تعلیم و تعلّم. - ج. ۸. آداب تعلّم. - ج. ۲۱. تربیت جسمانی. - ج. ۲۴. تربیت عبادی. - ج. ۲۶. وظایف حکومت در تعلیم و تربیت. - ج. ۲۹. وظایف نهادهای تربیتی (خانواده)
- شناسه افزوده : عجمی، هادی، ۱۳۶۰ -
- موضوع : آموزش و پرورش (فقه)
- موضوع : تربیت خانوادگی -- جنبه های مذهبی -- اسلام
- موضوع : اخلاق اسلامی
- رده بندی کنگره : آ۸۶الف / ۶ / ۱۹۸BP
- رده بندی دیویی : ۲۹۷ / ۳۷۹
- شماره کتابشناسی ملی : ۳۹۵۶۳۷۱

علیرضا عرفانی

فقه تربیتی ۱

آداب تعلّم

تحقیق و نگارش: هادی عجمی

نشر اشراق و عرفان

فقه تربیتی ۸ (آداب تعلم)

علیرضا اعرافی

تحقیق و نگارش هادی عجمی
ناشر مؤسسه اشراق و عرفان
ویراستار احمد رمضانی
امور هنری حمید بهرامی
نوبت و تاریخ چاپ اول / بهار ۱۴۰۰
لیتوگرافی، چاپ و صحافی چاپ نینوا
شمارگان ۳۰۰ نسخه
قیمت ۶۰۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای مؤسسه اشراق و عرفان محفوظ است

ISBN: 978-600-8542-42-1

www.eshragh-erfan.com

تلفن: ۰۲۵-۳۷۷۴۸۵۴۰

info@eshragh-erfan.com

نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۸۵۴۱

آدرس: ایران، قم، خیابان معلم، معلم ۸، کوچه شهید محقق، پلاک ۵۹

فهرست

سخن مؤسسه	۱۵
پیشگفتار	۱۹

فصل یکم. مبادی تصویری و تصدیقی / ۲۳

۱. مفهوم شناسی	۲۳
۱-۱. آداب	۲۴
۲-۱. تعلّم	۲۵
۳-۱. متعلّم	۲۶
۴-۱. مفاهیم همسو	۲۶
دانش آموز	۲۶
مُحصّل	۲۶
تعریف آداب تعلم	۲۷
۲. پیشینه	۲۷
۱-۲. پیشینه عام	۲۷
الف) کتب اخلاقی	۲۷
ب) تربیتی	۳۳

۳۴ (ج) روایی
۳۷ ۲-۲. پیشینه خاص
۳۹ ۳. اهمیت و ضرورت
۳۹ الف) اهمیت موضوع آداب تعلم
۴۱ ب) ضرورت نگاه فقهی به آداب تعلم
۴۲ ۴. تقسیم‌های آداب تعلم
۴۵ تقسیم برگزیده
۴۵ ۵. مبادی تصدیقی
۴۵ ۱-۵. دامنه آداب تعلم
۴۸ الف) قراین در روایات علم‌آموزی
۴۹ ب) قراین در روایات آداب تعلم
۵۱ جمع‌بندی
۵۲ ۲-۵. ادله تسری آداب تعلم به علوم غیردینی
۵۲ الف) تحدید دایره انصراف
۵۳ ب) تنقیح مناط
۵۴ ج) قراین خاصه
۵۵ دیدگاه برگزیده
۵۵ ۳-۵. مولوی یا ارشادی بودن اوامر در آداب
۵۵ الف) آداب دارای حکم عقل مستقل
۵۵ ب) آداب دارای حکم عقلایی
۵۶ ج) آداب دارای دلیل لفظی
۵۸ ۴-۵. انواع استحباب آداب تعلم
۵۸ الف) اباحه کلی و استحباب خاص

۵۸	ب) استحباب کلی و خاص
۶۳	ج) مذمت کلی و استحباب خاص
۶۳-۵	سند روایات آداب تعلم
۶۴-۵	قواعد گسترش دهنده آداب تعلم
۶۵	الف) آكد بودن آداب برای عالم و متعلم
۷۲	ب) قاعده «العادة المحکمة»
۷۵	ج) قاعده استحکام نظام علمی
۸۰-۷	شرط استفاده از سیره اهل بیت <small>علیهم السلام</small> در اثبات آداب
۸۲	سیره بیان شده در قرآن

فصل دوم. آداب تدرّس و مطالعه / ۸۵

۸۵	۱. اغتنام فرصت تعلم
۸۵-۱	۱-۱. تبیین عنوان
۸۶-۲	۲-۱. ادله
۸۷	الف) قاعده سبقت در خیرات
۸۷	ب) روایات
۹۷-۳	۳-۱. مصداقها
۹۸	جمع بندی و نتیجه گیری
۹۸	شمول این ادب
۹۸	۲. سرعت و سبقت در تعلم
۹۹-۱	۱-۲. تبیین عنوان
۹۹-۲	۲-۲. دلیل
۹۹	قاعده سبقت در خیرات

- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۱۰۱
- شمول این ادب ۱۰۲
- ۳. تأنی و تثبّت در تعلّم ۱۰۲**
- ۱-۳. تبیین عنوان ۱۰۲
- ۲-۳. ادله ۱۰۴
- الف) آیه ۳۲ سوره فرقان ۱۰۴
- ب) تمسک به اصول عام تدریج، رفق و مدارا و رعایت توان‌متربی ۱۰۵
- ج) روایات ۱۰۷
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۱۱۴
- ۴. تعلّم در صغرو جوانی ۱۱۵**
- ۱-۴. تبیین عنوان ۱۱۶
- محدوده سنی صغرو جوانی ۱۱۷
- ۲-۴. ادله ۱۱۹
- ادله عام ۱۱۹
- الف) قاعده اتقان تعلّم ۱۱۹
- ب) سبقت در تعلّم ۱۲۰
- ج) استفاده از ادله تفرغ در علم ۱۲۲
- ادله خاص ۱۲۳
- الف) روایات توصیه‌کننده به تحصیل پیش از بزرگسالی ... ۱۲۳
- ب) روایات «علیکم بالأحداث» ۱۴۰
- ج) روایات «سبع سنین» ۱۵۵
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۱۶۲
- شمول این ادب ۱۶۴

۱۶۴	۳-۴. فروع
۱۶۴	فرع یکم. حکم علم‌آموزی بعد از جوانی
۱۶۵	فرع دوم. حکم تعلم صغير
۱۶۹	۵. زمینه‌سازی تعلم
۱۶۹	۱-۵. تبیین عنوان
۱۷۰	۲-۵. دلیل
۱۷۰	قاعده اتقان تعلم
۱۷۱	۳-۵. بررسی مصداق‌ها
۱۷۱	الف) پیش‌نیازهای مهارتی
۱۷۶	ب) پیش‌نیازهای معارفی
۱۷۷	ج) پیش‌نیازهای روحی
۱۷۸	د) پیش‌نیازهای جسمی
۱۷۸	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۱۷۹	شمول این ادب
۱۷۹	۶. محافظت از آموخته‌ها
۱۸۰	۱-۶. تبیین عنوان
۱۸۰	۲-۶. دلیل
۱۸۰	مقدمیت
۱۸۳	۳-۶. بررسی مصداق‌ها
۱۸۳	الف) تکرار و مرور درس
۱۸۴	ب) گفت‌وگوی علمی
۱۹۲	ج) تدریس
۱۹۲	د) کتابت

- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۱۹۴
- شمول این ادب ۱۹۶
- ۷. ترک موانع تعلّم ۱۹۶**
- ۱-۷. تبیین عنوان ۱۹۶
- معنای «موانع» ۱۹۶
- عدمی بودن این ادب ۱۹۷
- ج) شمول معنایی موانع ۱۹۸
- ۲-۷. دلیل ۱۹۸
- مقدمیت ۱۹۸
- الف) مبادی دلیل ۱۹۸
- ب) موانع مقدمات اصل تعلّم ۱۹۹
- موانع مقدمات اتقان تعلّم ۲۰۰
- د) عنوان‌های ثانوی ۲۰۰
- جمع‌بندی ۲۰۱
- فرع ۲۰۱
- ۳-۷. بررسی مصداق‌ها ۲۰۳
- الف) دوری از دوست مانع تحصیل ۲۰۴
- ب) ازدواج ۲۰۶
- ج) تسویف ۲۱۶
- د) دیگر مصداق‌ها ۲۱۸
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۲۱۹
- الف) حکم ترک موانع تعلّم ۲۱۹
- ب) تزامم دیگر اعمال با تعلّم ۲۲۰

۲۲۰.....	شمول این ادب
۲۲۱	۸. پرسش‌گری
۲۲۱.....	۱-۸. تبیین عنوان
۲۲۳.....	۲-۸. ادله
۲۲۳.....	الف) دلیل قرآنی
۲۲۷.....	ب) روایات
۲۳۵.....	ج) اتقان تعلم
۲۳۵.....	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۳۶.....	شمول این ادب
۲۳۶.....	۳-۸. آداب پرسش‌گری در تعلم
۲۳۸	۹. پرهیز از تعنت
۲۳۹.....	۱-۹. تبیین عنوان
۲۳۹.....	۲-۹. ادله
۲۴۰.....	الف) عناوین عام
۲۴۱.....	ب) ادله خاص
۲۴۷.....	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۴۷.....	شمول این ادب
۲۴۷	۱۰. مسئله‌یابی و فهم آن
۲۴۸.....	۱-۱۰. تبیین عنوان
۲۴۹.....	۲-۱۰. ادله
۲۴۹.....	الف) اتقان در تعلم
۲۵۰.....	ب) روایات
۲۵۱.....	ج) سیره

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۲۵۲

شمول این ادب ۲۵۳

فصل سوم. آداب ارتباط با معلم/۲۵۵

۱. انتخاب معلم صالح ۲۵۶

۱-۱. تبیین عنوان ۲۵۶

۲-۱. صلاحیت شخصیتی ۲۵۶

الف) معلم دارای اثر مثبت بر متعلم ۲۵۸

ب) معلم دارای اثر قطعی منفی بر امور پایه‌ای و الزامی ۲۶۴

ج) معلم دارای اثر احتمالی منفی بر امور پایه‌ای و الزامی ۲۶۶

د) معلم دارای اثر قطعی منفی بر امور ثانوی و رجحانی ۲۶۸

ه) معلم دارای اثر احتمالی منفی بر امور ثانوی و رجحانی ۲۶۸

۳-۱. صلاحیت حرفه‌ای ۲۶۸

الف) معلم دارای صلاحیت حرفه‌ای ۲۶۸

ب) معلم فاقد صلاحیت حرفه‌ای ۲۶۹

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۲۶۹

الف) صلاحیت شخصیتی معلم ۲۶۹

ب) صلاحیت حرفه‌ای معلم ۲۷۰

ج) مسائل دخیل در تأثیرگذاری معلم ۲۷۰

نتیجه‌گیری ۲۷۱

۴-۱. فروع ۲۷۱

فروع یکم. استفاده از معلم غیر صالح ۲۷۱

فروع دوم. تغییر استاد غیر صالح ۲۸۱

۲۸۱	فرع سوم. حقوق معلم غیر صالح
۲۸۲	۲. احترام به معلم
۲۸۲	۱-۲. تبیین عنوان
۲۸۳	۲-۲. ادله
۲۸۳	الف) فرازی از رساله الحقوق امام سجاد <small>علیه السلام</small>
۲۸۷	ب) روایت سلیمان بن جعفر
۲۸۹	۳-۲. مصداق‌ها
۲۸۹	الف) احترام رفتاری
۲۹۰	ب) احترام گفتاری
۲۹۱	ج) احترام علمی
۲۹۳	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۹۳	شمول این ادب
۲۹۳	۳. تواضع در برابر معلم
۲۹۴	۱-۳. تبیین عنوان
۲۹۵	تفاوت احترام با تواضع
۲۹۵	۳-۲. ادله
۲۹۵	الف) آیه ۶۶ سوره کهف
۲۹۸	ب) روایات
۳۰۱	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۳۰۲	شمول این ادب
۳۰۲	۴. ملازمت با معلم
۳۰۲	۱-۴. تبیین عنوان
۳۰۳	۴-۲. ادله

۳۰۳	الف) آیه ۶۶ سوره کهف
۳۰۴	ب) روایات
۳۰۸	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۳۰۹	شمول این ادب
۳۰۹	۵. تشکر از معلم
۳۱۰	۱-۵. تبیین عنوان
۳۱۱	۲-۵. ادله
۳۱۱	الف) قاعده وجوب شکر منعم
۳۱۴	ب) روایات شکر منعم
۳۲۰	ج) سیره معصومان <small>علیهم‌السلام</small>
۳۲۱	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۳۲۴	۳-۵. فروع
۳۲۴	فرع یکم . حکم ترک تشکر از معلم
۳۲۴	فرع دوم. تشکر در قراردادهای آموزشی
۳۲۹	احکام و گزاره‌های فقهی
۳۳۰	فهرست منابع
۳۴۴	نمایه‌ها

سخن مؤسسه

پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، رسالت حوزه‌های علمیه را دوچندان کرده است. نظام اسلامی برای تأمین پشتوانه نظری خود، نیازمند مبانی علمی لازم برای تصمیم‌گیری و اجرا است. این عرصه‌ای است که حوزه علمیه در کنار دیگر مجامع علمی باید در آن نقش فعال داشته باشد؛ چراکه این نیاز بدون گستراندن مرزهای علوم اسلامی به مباحث نوپدید و تولید علوم انسانی با رویکرد اسلامی، پاسخ مناسبی نمی‌یابد. ضرورت مجاهدت علمی به منظور پاسخ‌گویی به مطالبات روزافزون و برحق جامعه دینی، آنگاه رخ می‌نماید که توجه شود به: اینکه، نخست دگرگونی‌های جدیدی در مجموعه دانش بشری، به‌ویژه علوم انسانی رخ داده است؛ دوم اینکه، زندگی انسان معاصر، به‌واسطه پیشرفت در علوم و فناوری‌های جدید، دستخوش تطورهایی شگرف شده است؛ سوم اینکه، شکل‌گیری نظام اسلامی، فرصت مناسبی را فراروی جامعه دینی برای دستیابی به اهداف متعالی خود قرار داده است. از این رو، سرعت‌بخشیدن به فعالیت‌های علمی حوزوی به‌منظور توانمندسازی نظام اسلامی در این باره ضروری است.

«مؤسسه اشراق و عرفان» از سال ۱۳۸۶ با نظارت و اشراف علمی آیت الله علیرضا اعرافی رحمته الله علیه فعالیت خود را آغاز کرده است و علاوه بر تأکید بر اصالت‌های حوزوی، در راستای برطرف کردن نیازمندی‌های معرفتی انسان معاصر نیز می‌کوشد. از این رو، مأموریت‌های خود را «پژوهش در زمینه فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف بر پایه روش اجتهادی در راستای نظام‌سازی اسلامی»، «پرورش پژوهشگران صاحب‌نظر در عرصه فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف و نظام‌سازی اسلامی» و «اسلامی‌سازی علوم انسانی» قرار داده است تا بتواند نقشی مؤثر در این مجال ایفا کند.

فقه تربیتی بابی جدید در فقه و دانشی نوپا در مطالعات تربیتی است و در صدد بررسی مسائل مریبان و متریبان در محیط‌های تربیتی و تعیین حکم شرعی آنان است. فضای کلاس و رابطه معلم و دانش‌آموز از دیرباز توجه اندیشه‌وران تعلیم و تربیت را به خود جلب کرده است و نگارش «آداب تعلیم و تعلم» از گذشته‌های دور، در سنت اسلامی رایج بوده است. با توجه به تقسیم آداب به آداب مشترک معلم و دانش‌آموز و آداب مختص هریک، کتاب حاضر، تنها آداب مختص تعلم را به بحث گذاشته است. استاد ارجمند، حضرت آیت الله اعرافی رحمته الله علیه در زمینه مباحث این کتاب، حدود ۲۹ جلسه درس در سال ۷۸ و ۷۹، در سلسله دروس خارج فقه تربیتی ایراد فرمودند؛ که این مباحث، سرچشمه مطالب کتاب گشته و بر آن مباحثی افزوده شده است تا تکمیل‌کننده آداب تعلم از منظر فقه باشد. همچنین، بخش‌هایی از مباحث فقهی و اصولی مطرح شده در دروس ایشان نیز در این کتاب استفاده شده است. مباحث ذیل هراذب، در مراحل مختلف پژوهش، خدمت حضرت استاد ارائه و بررسی شده است. پس از دریافت رهنمودهای ایشان و اصلاح و تکمیل مباحث، به تأیید نهایی ایشان رسیده است.

در پایان، با سپاس بی‌کران از استاد معظم، آیت الله علیرضا اعرافی رحمته الله که با ارائه این مباحث در سلسله دروس خود و همچنین در جلسات متعدد تکمیلی، عنایتی ویژه در به ثمر نشانیدن این اثر داشتند؛ ارج می‌نهمیم به تلاش‌های محقق ارجمند، جناب حجت‌الاسلام هادی عجمی، در تحقیق و تدوین و به راهبری‌های حجت‌الاسلام دکتر احمد شهامت، در نظارت و ارزیابی این اثر.

امید است صاحب‌نظران و اندیشه‌وران دینی، با ارائه دیدگاه‌ها و پیشنهادهای سازنده خود، مؤسسه اشراق و عرفان را در بهبود تولید آثار علمی، یاری رسانند.

پیشگفتار

اسلام در کنار تأکید فراوان به فراگیری علم، به رعایت آداب آن نیز سفارش می‌کند. آداب تعلم در کتب اخلاقی، تربیتی و فقهی علمای پیشین، تبلور داشته است. این پیشینه سترگ، راهنمای متعلمان در کیفیت بخشی و اعتلای این حرکت است. متعلم بی‌توجه به این راهنما، نباید امیدی به تعالی علمی و بهره‌مندی از نور علم داشته باشد؛ زیرا علم‌آموزی بدون انجام این آداب، همچون پیمودن مسیر بدون راهنماست که هرچه بیش رود، از هدف دورتر می‌گردد.

از این رو، بر عهده پژوهشگران عرصه فقه و تربیت است که با ترسیم هرچه بهترین راه به سالکان آن کمک کنند. در این باره، کتاب پیش‌رو به بررسی فقهی «آداب تعلم» می‌پردازد تا ضمن هرچه روشن‌تر کردن این مسیر، حکم شرعی هر یک از این آداب را برای سالک مؤمن نیز تبیین کند. این کتاب، ابتدای کار نیست و این هدف در دو جلد کتاب دیگر نیز پی‌گیری می‌شود: یک جلد درباره «آداب مشترک تعلیم و تعلم» و جلد دیگر ویژه «آداب تعلیم» است.

کتاب آداب مشترک تعلیم و تعلم^۱ به دو دسته آداب پرداخته است: در فصل یکم آداب و ویژگی‌های روحی و شخصیتی معلم و متعلم^۲ و در فصل دوم آداب رفتاری و مهارتی استاد و شاگرد بیان شده است.^۳ کتاب آداب تعلیم به صلاحیت‌های اخلاقی فردی^۴ و اجتماعی^۵ و بینشی^۶ معلم می‌پردازد. صلاحیت‌های گرایشی و رفتاری معلم در آداب مشترک تبیین شد؛ بنابراین در این جلد به آن‌ها اشاره نشده است؛ اما کتاب آداب تعلم (کتاب پیش‌رو) به دو محور مهم در تعلم پرداخته است: آداب تعلم و ارتباط با معلم. مسئله کتاب پیش‌رو، بررسی فقهی آداب تعلم با روش تحلیلی و استنباطی اجتهادی است که در سه فصل ارائه می‌شود:

فصل یکم. مبادی تصویری و تصدیقی؛

فصل دوم. آداب تدرّس و مطالعه؛

فصل سوم. آداب ارتباط با معلم.

در پایان ضمن شکرگزاری به درگاه خداوند متعال در اتمام این مهم، از حضرت استاد، آیت‌الله اعرافی رحمته‌الله قدردانی می‌کنم که شاگردپروری کردند و

۱. علیرضا اعرافی، فقه تربیتی، ج ۷ (آداب مشترک تعلیم و تعلم).

۲. اخلاص؛ تواضع؛ صبر و حلم؛ حرص به علم؛ دوری از حسد؛ عمل به علم.

۳. انتخاب علم برتر؛ تفرّغ؛ نظم؛ کتابت؛ نیکو سخن گفتن؛ خودداری از جدال و مراء؛ دانش‌افزایی؛ مذاکره علمی؛ تعیین زمان مناسب؛ جهد؛ جوع.

۴. بیان حق؛ عزت (عفت) نفس و کرامت نفس؛ قناعت؛ بلند همتی؛ تقوی؛ دلبسته و آزمند نبودن؛ امید و توکل؛ حیا؛ متانت؛ حسد نورزیدن؛ دوری از تکبر و غرور.

۵. حسن خلق؛ بذل علم؛ حرص در تعلیم و تفهیم شاگردان؛ رفق و مدارا؛ وقار و متانت؛ تعامل با متریان؛ سعه صدر؛ حسن ظن؛ وفای به عهد؛ نوع‌دوستی؛ امانت‌داری؛ صداقت؛ انصاف در گفتگو؛ ایثار؛ توازن؛ مراقبت از احوال اخلاقی شاگرد؛ اعتدال؛ خیرخواهی.

۶. همچون؛ نگاه جامع‌نگر؛ نگاه الهی و معنوی و قدسی؛ نگاه التزام به دین؛ نگاه عبودیت و بندگی؛ تدبّر؛ شناخت کامل از فضایل و رذایل.

با بذل علمی خویش، نگارش این اثر را ممکن ساختند و با صبر و دقت فراوان، کج‌راه‌های حقیر را تذکر دادند. همچنین لازم است از برادر عزیز و ناظر محترم کتاب، حجت‌الاسلام دکتر احمد شهامت (مدیر گروه فقه تربیتی) به شکل ویژه و از دیگر اعضای لجنه علمی، حجج اسلام آقایان دکتر سید نقی موسوی (مدیر عامل محترم مؤسسه اشراق و عرفان)، احمد عابدین زاده و محسن پورا کبر قدردانی کنم. نیز از کارکنان این مؤسسه تشکر می‌شود که کتاب را برای چاپ آماده کردند.

ناسپاسی است اگر از مادر، پدر و همسر بنده یادی نشود؛ زیرا صبوری‌های ایشان، زمینه وقت‌گذاری برای این پژوهش و نگارش را فراهم کرد.

هادی عجمی

آذرماه ۱۳۹۹؛ ربیع‌الثانی ۱۴۴۲